

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctejuar.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)

Patron: Prof. R. G. Kothari

Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel

Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

आदिवासी आश्रमशाळा आणि शाश्वत विकास : वसुधैव कुटुंबकम् दृष्टीकोन

युवराज उदेराम बिसंदरे

श्री शिवाजी शिक्षण महाविद्यालय अमरावती

प्रस्तावना

शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे सर्वात प्रभावी साधन आहे. भारतातील आदिवासी समाज भौगोलिकदृष्ट्या दुर्गम भागात राहतो. ऐतिहासिक, सामाजिक आणि आर्थिक कारणांमुळे हा समाज शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहापासून दूर राहिला आहे. आदिवासी विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण, निवास, अन्न व सांस्कृतिक सुरक्षितता देण्यासाठी आश्रमशाळांची संकल्पना अस्तित्वात आली. भारत हा विविधतेने नटलेला देश असून आदिवासी समाज हा या विविधतेचा अविभाज्य घटक आहे. आदिवासी समाजाची संस्कृती, जीवनशैली आणि निसर्गाशी असलेले नाते हे शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेशी अत्यंत सुसंगत आहे. आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी स्थापन करण्यात आलेल्या आश्रमशाळा केवळ शैक्षणिक संस्था नसून सामाजिक, सांस्कृतिक व पर्यावरणीय मूल्यांची जपणूक करणारी केंद्रे आहेत. "वसुधैव कुटुंबकम्" ही भारतीय तत्त्वज्ञानातील संकल्पना संपूर्ण विश्वाला एक कुटुंब मानते. या संशोधनपर लेखात आदिवासी आश्रमशाळांची भूमिका, शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे आणि "वसुधैव कुटुंबकम्" या दृष्टीकोनाचा परस्परसंबंध अभ्यासण्यात आला आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात विकासाची प्रक्रिया वेगाने घडत असली तरी ती अनेकदा पर्यावरणीय असमतोल, सामाजिक विषमता आणि सांस्कृतिक न्हासाला कारणीभूत ठरत आहे. अशा परिस्थितीत शाश्वत विकासाची संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची ठरते. "वसुधैव कुटुंबकम्" हा विचार मानव, निसर्ग आणि समाज यांच्यातील परस्परावलंबन अधोरेखित करतो.

आदिवासी आश्रमशाळांची संकल्पना व वैशिष्ट्ये : आदिवासी आश्रमशाळा म्हणजे निवासी शाळा ज्या आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक व नैतिक विकासासाठी कार्य करतात. या शाळांची काही महत्त्वाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत :-

आदिवासी आश्रमशाळांची संकल्पना :- आदिवासी, दुर्गम व डोंगराळ भागातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी स्थापन करण्यात आलेली निवासी शाळा म्हणजे आदिवासी आश्रमशाळा होय. या शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या राहण्याची, जेवणाची, शिक्षणाची व सर्वांगीण विकासाची व्यवस्था एकाच ठिकाणी केली जाते. आर्थिक, सामाजिक व भौगोलिक अडचणी दूर करून आदिवासी विद्यार्थ्यांना समान शैक्षणिक संधी देणे हा या संकल्पनेचा मुख्य उद्देश आहे.

शैक्षणिक वैशिष्ट्ये

मोफत शिक्षण, वसतिगृह, भोजन, गणवेश व शैक्षणिक साहित्य उपलब्ध करून दिले जाते.

प्राथमिक ते माध्यमिक स्तरापर्यंत शिक्षणाची सुविधा दिली जाते.

नियमित अभ्यासाबरोबरच जीवनोपयोगी शिक्षणावर भर दिला जातो.

सामाजिक व सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये

आदिवासी संस्कृती, परंपरा, लोककला व भाषेचे संवर्धन केले जाते.

विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक एकात्मता व सहजीवनाची भावना विकसित केली जाते.

शिस्त, स्वावलंबन व सामूहिक जीवनाची सवय लावली जाते.

सर्वांगीण विकासावर भर

शैक्षणिक विकासासोबतच शारीरिक, मानसिक व नैतिक विकासावर लक्ष दिले जाते.

क्रीडा, सांस्कृतिक कार्यक्रम, योग व व्यक्तिमत्त्व विकास उपक्रम राबवले जातात.

आर्थिक व शैक्षणिक समता

गरीब व वंचित आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची समान संधी मिळते.

शालेय गळतीचे प्रमाण कमी करण्यास आश्रमशाळा उपयुक्त ठरतात.

निवासी व्यवस्था : विद्यार्थी शाळेतच वास्तव्यास असल्याने त्यांना सुरक्षित व शिस्तबद्ध वातावरण मिळते.

मोफत शिक्षण व सुविधा : शिक्षण, निवास, भोजन, पुस्तके, गणवेश इत्यादी सुविधा मोफत दिल्या जातात.

सांस्कृतिक जपणूक : आदिवासी कला, नृत्य, लोकगीते व परंपरांचा सन्मान राखला जातो.

समग्र शिक्षण : केवळ पुस्तकी ज्ञान नव्हे तर जीवनकौशल्ये, नैतिक मूल्ये व श्रमसंस्कार दिले जातात.

शाश्वत विकास : संकल्पना व गरज : शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास जो सध्याच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भावी पिढ्यांच्या गरजांवर गदा आणत नाही. संयुक्त राष्ट्रसंघाने मांडलेल्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांमध्ये (SDGs) शिक्षण, पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक समता आणि आर्थिक स्थैर्य यांचा समावेश आहे. आदिवासी समाजाची पारंपरिक जीवनशैली ही निसर्गाशी सुसंवाद साधणारी आहे. जंगल, जल, जमीन आणि जैवविविधतेचे संवर्धन हे त्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. त्यामुळे आदिवासी आश्रमशाळा शाश्वत विकासाची मूल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये रुजविण्यास सक्षम माध्यम ठरू शकतात.

वसुधैव कुटुंबकम्” : तात्त्विक अर्थ व महत्त्व :- “वसुधैव कुटुंबकम्” हा संस्कृत वाक्यांश महा उपनिषदातून आलेला असून त्याचा अर्थ — संपूर्ण पृथ्वी हे एक कुटुंब आहे — असा होतो. हा विचार संकुचित स्वार्थाच्या पलीकडे जाऊन सर्व सजीवांबद्दल आपुलकी, सहअस्तित्व आणि जबाबदारीची भावना निर्माण करतो. आजच्या पर्यावरणीय संकटांच्या पार्श्वभूमीवर हा विचार अधिकच सुसंगत ठरतो. निसर्गाचा उपभोग न घेता त्याच्याशी मैत्रीपूर्ण नाते ठेवणे हीच या तत्त्वज्ञानाची खरी शिकवण आहे.

“वसुधैव कुटुंबकम्” : तात्त्विक अर्थ व महत्त्व

संकल्पनेचा अर्थ

“वसुधैव कुटुंबकम्” हा संस्कृतमधील सुप्रसिद्ध विचार आहे.

याचा शब्दशः अर्थ संपूर्ण पृथ्वी हे एकच कुटुंब आहे असा होतो.

हा विचार महा उपनिषद या प्राचीन ग्रंथातून आलेला आहे.

तात्त्विक आशय

या तत्त्वज्ञानानुसार सर्व मानव, प्राणी, वनस्पती व निसर्ग घटक परस्परांशी जोडलेले आहेत.

भेद, स्वार्थ व अहंकार त्यागून समभाव, सहअस्तित्व व करुणा स्वीकारण्यावर भर दिला आहे.

व्यक्तीपेक्षा समाज व विश्व यांना अधिक महत्त्व देण्याची शिकवण यात आहे.

मानवी मूल्यांशी नाते

प्रेम, सहानुभूती, दया, मैत्री व सहकार्य ही मूल्ये या संकल्पनेची आधारस्तंभ आहेत.

जात, धर्म, भाषा, राष्ट्र यांतील भेद विसरून मानवतेला अग्रक्रम देणे हा याचा उद्देश आहे.

सामाजिक महत्त्व

समाजात सलोखा, शांतता व परस्पर विश्वास निर्माण करण्यास हे तत्त्व मदत करते.

संघर्ष, हिंसा व द्वेष कमी करण्यासाठी "वसुधैव कुटुंबकम्" प्रभावी ठरते.

जागतिक पातळीवरील उपयुक्तता

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढवण्यासाठी हा विचार महत्त्वाचा आहे.

युद्ध, दहशतवाद, स्थलांतर समस्या यावर मानवी दृष्टिकोनातून उपाय सुचवतो.

पर्यावरणीय संदर्भ

निसर्गालाही कुटुंबाचा भाग मानल्याने पर्यावरण संरक्षणाची भावना दृढ होते.

शाश्वत विकासाचा विचार या तत्वात अंतर्भूत आहे.

आदिवासी आश्रमशाळा आणि "वसुधैव कुटुंबकम्" दृष्टीकोन

आदिवासी आश्रमशाळांमध्ये "वसुधैव कुटुंबकम्" हा विचार प्रत्यक्ष जीवनातून अनुभवायला मिळतो.

निसर्गाशी सहअस्तित्व :* आश्रमशाळा प्रामुख्याने जंगल व डोंगराळ भागात असल्याने विद्यार्थी निसर्गाच्या सान्निध्यात वाढतात.

सामूहिक जीवन :* सर्व विद्यार्थी एकत्र राहतात, जेवतात व शिकतात. त्यामुळे समता, सहकार्य व बंधुभाव वाढतो.

पर्यावरण शिक्षण :* वृक्षारोपण, पाणी संवर्धन, स्वच्छता अभियान यांद्वारे पर्यावरणाबद्दल जबाबदारी निर्माण होते.

सांस्कृतिक समावेशन :* विविध जमातींचे विद्यार्थी एकत्र येत असल्याने सांस्कृतिक सहिष्णुता वाढते.

आदिवासी आश्रमशाळांची शाश्वत विकासातील भूमिका

आदिवासी आश्रमशाळा शाश्वत विकासाच्या तिन्ही स्तंभांना — सामाजिक, आर्थिक व पर्यावरणीय — बळकटी देतात.

सामाजिक विकास :* शिक्षणामुळे आत्मविश्वास, नेतृत्वगुण आणि सामाजिक जागरूकता निर्माण होते.

आर्थिक विकास :* कौशल्यधारित शिक्षणामुळे रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात.

पर्यावरणीय विकास :* निसर्गसंवर्धनाची मूल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये खोलवर रुजतात.

आव्हाने व समस्या

तथापि, आदिवासी आश्रमशाळांसमोर काही आव्हानेही आहेत :

अपुरी पायाभूत सुविधा

प्रशिक्षित शिक्षकांचा अभाव

आधुनिक तंत्रज्ञानाची मर्यादित उपलब्धता

स्थानिक भाषांमध्ये अध्ययन साहित्याचा अभाव

उपाययोजना व सूचना

शिक्षक प्रशिक्षणावर भर देणे

स्थानिक ज्ञान व आधुनिक शिक्षणाचा समन्वय साधणे

डिजिटल शिक्षण सुविधा उपलब्ध करून देणे

समुदायाचा शाळेच्या व्यवस्थापनात सहभाग वाढवणे

निष्कर्ष : आदिवासी आश्रमशाळा या केवळ शिक्षण देणाऱ्या संस्था नसून शाश्वत विकासाच्या मूल्यांची प्रयोगशाळा आहेत.

"वसुधैव कुटुंबकम्" हा दृष्टीकोन स्वीकारल्यास मानव, समाज आणि निसर्ग यांच्यात समतोल साधता येतो. आदिवासी समाजाची जीवनदृष्टी आणि आश्रमशाळांमधील शिक्षणपद्धती या शाश्वत विकासासाठी आदर्श ठरू शकतात. त्यामुळे भविष्यातील पिढीसाठी संतुलित, समृद्ध आणि मानवतावादी समाज घडविण्यात आदिवासी आश्रमशाळांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
 Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

आदिवासी आश्रमशाळा या केवळ शिक्षणसंस्था नसून आदिवासी समाजाच्या प्रगतीचे प्रभावी माध्यम आहेत. या शाळांमुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक स्तर उंचावून त्यांचा सर्वांगीण विकास साधला जातो.

संदर्भसूची (References)

- सरकार, भारत. (2015). शाश्वत विकास उद्दिष्टे (Sustainable Development Goals). संयुक्त राष्ट्रसंघ प्रकाशन.
- महाराष्ट्र शासन. (2018). आदिवासी विकास विभाग : आश्रमशाळा मार्गदर्शक तत्त्वे. मुंबई : आदिवासी विकास विभाग.
- टिळक, लोकमान्य. (2005). भारतीय तत्त्वज्ञान आणि संस्कृती. पुणे : केशव प्रकाशन.
- भोसले, एस. बी. (2016). आदिवासी शिक्षण : समस्या आणि उपाय. औरंगाबाद : साई प्रकाशन.
- Desai, A. R. (2012). Tribal Education and Social Change in India. New Delhi: Oxford University Press.
- United Nations. (2019). Education for Sustainable Development. UNESCO Publications.
- गावंडे, आर. के. (2017). शाश्वत विकास : संकल्पना व अंमलबजावणी. नागपूर : विद्या प्रकाशन.
- Sharma, R. (2015). Indigenous Knowledge Systems and Sustainable Development. New Delhi: Sage Publications.
- उपनिषद. (अनुवाद). महा उपनिषद : वसुधैव कुटुंबकम्. गीता प्रेस, गोरखपूर.
- पाटील, व्ही. एस. (2020). आदिवासी समाज आणि पर्यावरण संवर्धन. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.

